

21. Різдвяне послання патріарха Філарета [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uaorthodox.org/article.php?pid=296&topic=16>
22. Рудік І. В. Англomовна проповідь як специфічний вид мовленнєвого акту : автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. В. Рудік ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2005. – 22 с.
23. Рябініна О. К. Інтертекстуальність у дискурсі сучасної української преси: лінгвістичний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. К. Рябініна ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2008. – 18 с.
24. Смітюх Т. М. Ремінісценції як елемент індивідуального стилю Андрея Шептицького / Т. М. Смітюх // Вісн. Київ. ін-ту “Слов’янський університет”. – 2002. – Вип. 6. Філологія. – С. 132–137.

УДК 811.162.1

Ришард Токарський

СЕМАНТИЧНА КОНОТАЦІЯ І ВІДКРИТА ДЕФІНІЦІЯ ЗНАЧЕННЯ

Автор статті аналізує основні поняття теорії значеннєвої конотації, вивчає можливості її застосування та аналізу художнього тексту, досліджує явище мовної креативності з урахуванням конотації як елемента значення.

Ключові слова: лексична семантика, конотація, теорія значеннєвої конотації, мовна креативність.

Токарський Ришард. Семантическая конотация и открытая дефиниция значения. Автор статьи анализирует основные понятия теории значностной конотации, изучает возможности ее приложения при анализе художественного текста, исследует явление языковой креативности с учетом конотации как элемента значения.

Ключевые слова: лексическая семантика, конотация, теория значностной конотации, языковая креативность.

Tokarskiy Ryshard. Semantic Konotaciya and Opened Definition of Value. The author of the article analyses the basic concepts of theory of semantics connotation, studies possibility of its application at the analysis of artistic text, investigates the phenomenon of linguistic creativity taking into account connotation as element of semantics.

Key words: lexical semantics, connotation, the theory of semantics connotation, lingual creativity.

Постановка наукової проблеми. Незважаючи на те, що явище семантичної конотації було предметом численних наукових розвідок, проте чимало питань теорії значеннєвої конотації надалі вимагають більш ґрунтовного аналізу, що й зумовлює актуальність цієї роботи, метою і завданнями котрої є вивчення шляхів застосування теорії конотації та аналізу художнього тексту, дослідження явища мовної креативності з урахуванням конотації як елементу значення.

В основі теорії семантичної конотації лежить кілька передумов. По-перше, значення лексичної одиниці не можна зводити лише до розпізнавальних, достатніх і необхідних рис. Якщо значення слова повинно правдиво передавати способи розуміння мови і світу, який криється за ним, то воно має зруйнувати бар'єр системних обмежень і показати всі текстові семантичні нюанси. По-друге, значення слова має пошарову структуру: лексичне значення утворює корінь, а навколо кореня утворюється конотаційна зона, яка охоплює елементи з різним ступенем мовного усталення. По-третє, теорія конотації повинна мати характер операційний, у тому розумінні, що вона здатна інтерпретувати тексти з різним ступенем семантичної складності, від стандартних загальнономовних текстів до креативних текстів художньої літератури. І нарешті, по-четверте, семантична конотація є одним з основних показників методології мовного образу світу.¹

Теорія конотації зазнає поступової еволюції. З одного боку, це наступність методологічних парадигм, які змінюються (структуралізм проти когнітивізму), а з другого – прикладних завдань, які постають перед теорією. Ця стаття є спробою простеження останніх фаз еволюції теорії.

Виклад основного матеріалу

1. Конотація: несміливе подолання перешкод структуралізму

Коли в науковій літературі говориться про те, що стало поштовхом до започаткування польської традиції роздумів над семантичною конотацією, як правило, називаються прізвища Й. Д. Апресяна (1980), а також Л. Йорданської та І. Мельчука (1988). За другою із згаданих праць, “Лексична конотація лексеми L – це певна характеристика, яку L приписує своєму референтові і яка не входить до її дефініції” [15, 17]. Пригадаємо, які наслідки випливають із цієї дефініції, а також аргументацію, наведену в статті.

¹ Цю взаємозалежність підкреслюють дуже часто, пор., напр.: 11; 21 чи дослідники з люблінського наукового осередку: 23; 24; 8; 17; 40; 26.

Передусім визначення підкреслює другорядний статус рис, які окреслюють назвою лексичної (лексикографічної, семантичної) конотації. Другорядний – не значить неістотний чи малоістотний. Як стверджує Апресян, саме на конотацію спирається регулярна метафоризація слова, порівняння, словотвір та інші загальномовні процеси [1, 94–95]. Додамо відразу, забігаючи наперед, що креативний текст, який оминав би конотацію, якщо взагалі був би носієм якогонебудь змісту, звівся б до неглибоких, одновимірних інтерпретацій. Постулат неврахування конотації у дефініції слова виходить із протиставлення непостійних, зумовлених контекстом конотацій міцному семантичному ядру – лексичному значенню. Дефініція, зокрема дефініція, побудована для потреб лексикографії, з необхідності змушена сконцентруватися на найбільш важливих ознаках, які якнайпростіше і найефективніше визначають референт слова.

Другим висновком із цитованого визначення є те, що конотація становить властивість мови (слова), а не позамовного світу. Безсумнівно, людський досвід спілкування зі світом чи його фрагментами мотивує якість асоціацій, однак саме слово є носієм змісту. Внаслідок цього семантична конотація двох лексичних одиниць, які належать до ідентичних або дуже близьких категорій предметів, може бути різною. Йорданська й Мельчук ілюструють це явище російськими прикладами з майже ідентичною референцією – *осёл* і *ишак*, перший із яких містить конотаційну ознаку ‘вперто дурний’, а другий – ‘готовий виконувати без спротиву тяжку або довготривалу роботу’. Подібним є приклад польських близькозначних слів *pijak* і *alkoholik*: *pijak*, через зв’язок із типовою поведінкою людини під впливом алкоголю, дає можливість появи ряду конотацій, насамперед негативних, а *alkoholik*, не виключаючи негативної оцінки, асоціюючись із хворобою, може актуалізувати в контексті ставлення з розумінням чи співчуттям.

Натомість, у позадефініційних коментарях до теорії з’являється питання, яке з часом виявилось найбільш дискусійним. Ідеться про методи забезпечення вірогідності конотативних значень, установлених у конкретному аналізі фактичного матеріалу. Адже вони не виконують дистинктивної функції, актуалізуються лише в певних контекстах, часто бувають нестійкими і не до кінця визначеними. У таких випадках легко перейти межу між тим, що є мовно, інтерсуб’єктивно релевантне, і тим, що належить до індивідуальних відчуттів чи асо-

ціацій. Теорія семантичної конотації у своїх попередніх версіях розвивала всі ці сумніви типовим для структуралістичного мислення способом: мовно релевантним (а отже, таке, що міститься в межах конотації) є те, що можна висловити самою мовою, усталеними в ній формами і словосполученнями. Як правило, серед таких методів верифікації конотації називають свідчення словотвірної і семантичної деривації, фразеологізми, прислів'я (якщо їх вживання живі у свідомості сучасних носіїв мови), повторювані опозиції слів, а також різноманітні семантичні тести [15; 30, 83; 31]. Тому, якщо дослідник, який інтерпретує поширене значення слова, керуючися своєю інтуїцією чи під впливом тексту, гіпотетично припускає, що лексема *x* має в собі конотацію *a*, то таке положення буде верифіковане, якщо його підтвердити за допомогою названих вище процедур. Так, слову *wiatr* поза лексичним значенням 'рух повітря, який виникає через різницю тиску' можна гіпотетично приписати конотацію 'непостійності, змінності'. Риси, які попередньо визначено в слові *wiatr* як семантичну конотацію, у словотворчих дериватах стають елементами лексичного значення, напр., *wietrznica*, *wietrznik*, відповідно: 'жінка або чоловік, легковажні, непостійні, змінні в своїх почуттях'.

2. Конотація: до відкритого, когнітивного розуміння значення

Запропоновані методи верифікації конотативних рис мали безсумнівні позитивні сторони. Насамперед, у принципі, не залишали сумніву стосовно того, що належить до мови, а що є лише елементом широкого та практично необмеженого знання про світ і його фрагменти. Водночас вони проводили певну межу між так званим знанням мовним і знанням енциклопедичним. Часто в дискусіях звучало твердження, що з точки зору логіки ці методи виправдовують себе, вони чисті й елегантні. Більше того, навіть методологія семантичних досліджень, яка розвивалася, не піддала їх сумніву. Якщо переглядати нову семантичну літературу, зокрема когнітивні описи, можна виразно побачити, що найбільш відомі дослідники з цього напрямку, маючи у своєму науковому доробку праці зі структуралістичним ухилом (Fillmore, Lakoff, Wierzbicka та ін.), велику вагу надають усьому тому в семантичній традиції, що дозволяє максимально об'єктивувати несталі значеннєві описи.

Однак частина дослідників, які вивчали теорію і практику семантичного опису, усе частіше усвідомлювали, які обмеження мають

запропоновані методи опису. Відбулося це з кількох причин. Однією з них було усвідомлення, що збір приписуваних слову конотативних значень, який отримували таким способом, у багатьох випадках був неповним, фрагментарним, а в багатьох інших випадках рекомендовані методи верифікації взагалі не могли виявити конотативних значень, мовно-релевантних. Бо як можна інтерпретувати відомий фрагмент твору Ципріяна Норвіда *Daj mi wstążkę błękitną, / Oddam ci ją bez zapomnienia?* Природно, інтерпретацію можна обмежити до звичайного опису поширеної практики вручення на пам'ять якогось предмета під час розставання. Чому все-таки чоловік просить молоду жінку дати йому стрічку, яка має бути при цьому блакитного кольору? Чому дикорослі, також блакитного кольору квіти, які в розмовній польській мові називають *niezapominajkami* (пор. подібну етимологію східної *niezabudki* і назв цієї рослини в багатьох інших європейських мовах)? Немоżliво традиційними методами показати, що блакитний колір (голубий) у багатьох європейських культурах символізує вірність та емоційну постійність [33, 130]. Вручення молодою жінкою блакитної стрічки чоловікові було рівнозначне декларації пам'яті і вірності. Подібний зміст може бути пов'язаний зі словом *niezapominajka*.

Методи, запропоновані у структуралістичних концепціях конотації, виправдовували себе досить добре у випадку виразів зі значеннями, загальноусталеними в мові, але підводили під час інтерпретації конотацій слабких або створених у конкретному тексті. Підводили в подвійному розумінні.

По-перше, вони створювали значеннєву структуру, у якій факультативні компоненти були додані, "доклеєні" до семантичного ядра на принципі кон'юнкції, без вказівки на внутрішню цілісну логіку образу. Може, така кон'юнктивна система запису була достатньою для лексикографічних опрацювань, однак вона підводить, коли хочемо відтворити реальний понятійний образ, який криється за словом.

Друга вада є значно істотніша і пов'язується з розумінням значення виключно в категоріях стилю чи повсякденної раціональності. Було б безпідставно піддавати сумніву повсякденність як домінуючу форму організації людського сприйняття світу. Як стверджує Бартмінський (1993), повсякденний стиль із його показниками (антропоцентризм, конкретність, представлення базового рівня в розумінні Е. Рош, метафоричність тощо) становить центр стильових різновидів

мови. Проте сумніви може викликати вже сама недостатня визначеність категорії повсякденності. Постановка знака рівності між повсякденністю і “наївним” образом світу [1, 79] (омінаючи негативний відтінок значення терміна) чи знанням “звичайної людини з вулиці” [29, 252] є дуже неточним навішуванням ярликів, яке не враховує змін у свідомості сучасного суспільства. Виникають також сумніви іншого характеру. Йдеться про те, що повсякденне мислення не є єдиною формою впорядкування світу через мову. Зокрема, у час легкого здобування освіти, тенденції до поширення досягнень науки, значної кількості популяризаторських праць тощо все більший вплив на пізнання і розуміння світу має раціональність, або наукове знання. Його зв’язки із семантичною формою слова в багатьох працях відзначаються все чіткіше. Р. Гжегорчикова (1993) постулює введення до дефініції поняття так званої десигнації в розумінні Патнема і Кріпкого, яка визначає поширення мовного вираження. В. Хлебда [4] говорить про “двоочне пізнання світу”, послуговуючись тезою Т. Голувки (1986), що людське бачення світу є начебто розірване між полюсом уявлень “раціональних”, “наукових” та полюсом уявлень нераціональних, повсякденних, здорового глузду, охоплюючи всі проміжні щаблі поміж ними. Ще далі йде Г. Карделя (1993), висловлюючись за теорію “сплаву” значення. Згідно з цією теорією поділ на мову “наукову” і розмовну є поділом штучним, нічим невмотивованим, а зміст, притаманний кожному з цих типів раціональності, відрізняється тільки способом їх профілювання – вирізнення зі спільної когнітивної бази. Звичайно, я не можу стверджувати, що це знання повністю “експертське”, яке мають, напр., інженер-електрик, астрофізик, історик-медієвіст чи дендролог у межах своєї спеціальності. Із певністю можна сказати, що це знання спрощене, але воно відповідає прийнятому наукою розумінню світу, напр.: *Księżyc jest naturalnym satelitą Ziemi, W garbach wielbłąda magazynowana jest woda i zapasy dającego energię tłuszczu* тощо. Ці компоненти наукового знання самі по собі не становлять семантичну конотацію, але можуть, однак, стати її джерелом, поштовхом до формування конотації.

Наукова раціональність репрезентує об’єктивістський спосіб погляду на світ. На протилежних полюсах на осі “об’єктивний” – “суб’єктивний” розміщуються ті вживання мови й ті способи мовної інтерпретації світу, які типові для креативних текстів взагалі, а зокрема, для текстів художніх. У випадку таких текстів пізнавальний

суб'єктивізм є особливо посилений. Р. Хандке, визначаючи художній стиль, підкреслює, з одного боку, форму переказу тексту, а з другого – інноваційний спосіб розуміння світу: “Художній стиль – це стиль, який пропонує оригінальне, нове для адресата бачення світу, яке може взагалі з'явитись і бути переданою адресатові завдяки тому, що йому пропонується новий, а тому такий, що звертає на себе увагу, спосіб вживання мови” [12, 144]. Створення нового бачення світу йде поруч із нестандартним вживанням мови, а отже, й нових значень (конотацій) слів.

Раніше йшлося про те, що пропоновані під час опису конотації методи верифікації рис створюють неповний образ, й без сумніву, є неправильними тоді, коли інтерпретується креативний текст.¹ Конотації, виявлені в тексті, з лексикографічного погляду, може, є другорядними, їх не можна однозначно експлікувати (це спричинює особливу роль цитати в семантичному описі [пор.: 3]), однак у плані інтерпретації тексту – необхідні, бо створюють умови для його повнішого прочитання.

У зв'язку з цим дослідники, які вивчають лексичну семантику, перебувають в особливо складній ситуації. З одного боку, методи, пропоновані при відтворенні конотації, окреслюють ясно визначений простір, відділений стіною від усього того, що є вже тільки позамовним знанням. З іншого боку, художні тексти виразно показують, що за такою стіною існують важливі явища. Важливі не тільки для конкретного інтерпретованого тексту, а й для способу розуміння світу через мову.

Результати інтерпретації художніх текстів стали безпосереднім поштовхом для розвитку теорії конотації. Й. Пузиніна в ході праці над мовою Ципріяна Норвіда показала, що *bluszcz* і *powój* відкривають у текстах поета широку гаму конотаційних рис. У випадку *bluszczu* це ‘легкість’, ‘в'юнкість’, ‘краса’, ‘вічна молодість’, ‘відродження життя’, ‘супутник щастя’, ‘жіночність’, але водночас – ‘атрибут руїн’ аж до ‘забуття’ і ‘смерті’. А *powój* конотує у творах Норвіда

¹ Могло б видаватися, що найменш піддаються семантичним текстовим модифікаціям одиниці з високим ступенем умовності, напр., фразеологізми. Таку думку піддає сумніву Анна Пайдзінська: “Фразеологізм – навіть не підданий кодифікації – рідко в поетичному тексті означає тільки те, що й в іншому тексті. Як правило, означає більше, повніше, інакше” [22, 37].

‘минучість життя’, ‘безуспішність людських зусиль’, ‘слабість’ тощо [27, 54–69]. Такі значеннєві компоненти Пузиніна назвала текстовими конотаціями. Звернімо увагу на те, що жодної з цих конотацій не вдалося б виявити, якби процедуру аналізу обмежити до пропонованих раніше словотвірних і семантичних дериватів, фразеологізмів, прислів'їв чи повторюваних, сталих словосполучень. Одночасно, однак, без урахування названих конотацій інтерпретація текстів Норвіда, наскільки взагалі це можливо, була б пласкою, одновимірною. Які ж діагностичні процедури пропонує Пузиніна? Згідно з переконанням, що гуманітарні науки не можна перетворювати на точні науки, вона не обмежує методи визначення конотації формальними доказами. Крім них, авторка пропонує аналіз близьких і дальніх контекстів (етимологію, словотвірні сім'ї, синонімічні групи), звертання до наукової інтуїції дослідника, перевірку її в інших носіїв мови, а в сумнівних випадках – використання анкетних досліджень [20, 55–56].

3. До відкритої прототипової структури значення

У результаті спостереження над інтерпретацією художніх текстів отримуємо модель семантичної структури слова з трьома відокремленими колами. У центрі міститься значеннєве ядро – лексичне значення. Його створює зміст, найтісніше зв'язаний із формою слова, який найпростішим чином значеннєво ідентифікує лексему. Навколо ядра поширюється зона факультативних рис, настільки виразних і стійких у свідомості звичайного носія мови, що їх можна виявити через процедури, які звертаються до явищ мовної системи. До традиційно вживаного на позначення тих рис терміна “конотація” додаймо означення, яке уточнює їх природу: системна конотація. Ще на більшій відстані від центру виступає багата і цілком відкрита зона конотацій, які не можна верифікувати шляхом формальних процедур, що звертаються до явищ системних, але мовно важливих, тому що необхідних для бачення конкретного тексту, текстів конкретного автора, літературної групи тощо. Цей тип конотації, за Пузиніною, назвемо текстовими конотаціями.

Як бачимо, запропонована модель значення далеко відійшла від класичного структуралістичного розуміння, але вона ближча до реальної здатності людини впорядковувати світ через мову і до відкритості новому пізнавальному змістові. Сучасні психологічні концепції, при-

свячені творчим можливостям людини, припускають залежність цих можливостей від кількох типів умов: "... чим більша відкритість спостереження, тим вища оригінальність мислення, тим більша терпимість до пізнавальних невідповідностей, і чим більше невідповідності задовольняють цікавість, тим більші творчі можливості людини, тим більш правдоподібно, що результати її діяльності будуть підніматися у масштабі своєї новизни і значимості від уже знаних" [38, 9]. Передумови цього типу становили основу запропонування відмінної від класичної категоризації, матричної категоризації через прототип, яка заперечує положення про однаковий статус екземплярів певної категорії, закритості меж категорії, а також сприймає тезу про поширену структуру поняття з найкращими прикладами в центрі і щоразу менш типовими в міру пересування до периферії категорії.

У великій кількості літературних джерел на тему прототипу спостерігається велетенська розбіжність щодо його характеру, пізнавальної ролі, винятковості як єдино можливої схеми опису світу і навіть щодо можливості його адекватного опису [пор.: 6; 20; 5; 39, 27–48; 9, 45–73; 29, 65–119; 18]. Тут немає можливості розгорнути широку дискусію на цю тему, тому звернемо увагу лише на схожість між властивостями прототипової категоризації і запропонованою моделлю значення слова.

1. Відкидається основне для класичної матричної категоризації врахування в описі категорії виключно рис суттєвих, диференційних. Це положення притаманне моделі повної значеннєвої структури слова: поза ядерним лексичним значенням простягається зона факультативних рис – конотацій із різним ступенем мовної усталеності.

2. Відмінні пізнавальні функції різних елементів значення (ідентифікаційні, стереотипні, культурно зумовлені, а також залежні від індивідуальної вразливості творця або інтерпретатора тексту) відповідають одній з основних тез категоризації через прототип, за якою члени категорії мають неоднаковий статус.

3. Оскільки прототипова категоризація передбачає відкритість меж категорії, відкриті також і межі значення [3]. Ця умова задовольняється насамперед завдяки існуванню класу текстових конотацій, які можуть набувати дуже хисткої, змінної, недостатньо окресленої якості, але дуже важливої у плані тексту і його можливих прочитань.

4. Відкритість значеннєвих меж слова і залежність його інтерпретації не тільки від інтерсуб'єктивних суджень, виражених у мові, а

й від особистості творця або інтерпретатора чи навіть від їхніх індивідуальних інтелектуальних схильностей, відповідає наведеній вище думці Тшебінського щодо зв'язків прототипової теорії поняття із творчими можливостями людини. Природно, виникає запитання, як далеко може сягати потенційна трансформація значення, щоб вона не призвела до його дезінтеграції, до приєднання на основі кон'юнкції ще одного довільного елемента, якого носій мови схильний був би долучити в ході інтерпретації тексту. До цього питання повернемось у наступному підрозділі.

Розрізнення і впровадження до опису значення обов'язкових і факультативних рис, а також установа ієрархії між ними припинили пов'язування конотації з показниками структуралістичного розуміння. А такою була вихідна концепція конотації. Як зауважує А. Легрер [20, 369–370], у багатьох семантичних передпрототипових аналізах свідомо і з необхідності було поширено опис позадефініційних рис, підкреслювалася їхня внутрішня диференціація, навіть без звертання до теорії прототипів. Конотація знайшла в прототипах методологічну підтримку, хоч вплив цієї теорії, як зазначає авторка, міг би бути зовсім зворотним і не дуже значним.

4. Правило внутрішньої мотивації конотаційних рис

Еволюція семантичних досліджень проходила в напрямку все більшої лібералізації формальних вимог значеннєвого опису. Наслідки такої тенденції набрали особливої гостроти у випадку опису конотації, рис часто мало стабільних, складних для точного перекладу на семантичну мову. Зауважмо, що перші версії теорії конотації використовували чітко визначені процедури типу словотвірної і семантичної деривації, внутрішню мотивацію фразеологізмів і прислів'їв, значеннєві тести тощо. Проте вже у праці Пузиніної з лексики Норвіда з'явилася декларація небажання застосовувати тільки такі методи. Авторка, не заперечуючи їх цінності в семантичній інтерпретації, запропонувала ще запровадження до гуманітарних наук критеріїв менш формалізованих, ближчих до реального мовного відчуття інтерпретаторів тексту. Тому аналізи ближніх і дальніх контекстів, синонімічних груп тощо мають слугувати основою для іншого інтерпретаційного інструменту, зазначеного в запитанні: "Чи не достатньо тут мовної інтуїції дослідника, перевіреної в інших носіїв мови, а у випадках сумнівних – підтвердження анкетними дослідженнями?" [27, 55].

Інтуїція, чи ширше, – інтроспекція – відіграє в людському мисленні основну роль. Ця досить очевидна істина стосується і щоденних виявів людської діяльності, як і – що нас більше цікавить – наукового мислення. Незалежно від прийнятої дослідницької методології, структуралістської чи когнітивної, систематична інтроспекція є попередньою, а інколи навіть визначальною умовою, яка обґрунтовує представлену в аналізі тезу. Проте з'являються перестороги перед переоцінкою цього дослідницького методу. Потенційна небезпека може спричинитися тим, що інтроспекція – це свідчення індивідуального досвіду, і тому вона не має ніякої об'єктивної підстави для того, щоб справдитись у чийсь відчуттях [14, 196].

Без сумніву, звернення до інтроспекції ліквідує основне обмеження формалізованих методів дослідження, а отже, виявлення в семантичному описі тільки рис сталих, які одержують підтвердження в системних фактах. Зокрема, під час опису текстових конотацій це безсумнівний позитивний момент. Приймемо також очевидне положення, що інтроспекція, зі своїми вадами й обмеженнями, завжди присутня в гуманітарній науковій рефлексії. Крім попереднього впорядкування дослідницьких гіпотез, вона покликана виконувати значно глибші функції – функції інтерпретатора, який попередньо обґрунтовує гіпотези. Він творить певні герменевтичні кола, у яких чергове емпіричне пояснення увірогіднюють вихідні положення. Завдяки цьому інтроспекція, метод, досить залежний від індивідуальних схильностей носія мови, виграє за рахунок об'єктивізму, оскільки представляє дослідницькі гіпотези й заразом їх перевіряє. У випадку значеннєвих конотацій, які нас цікавлять, саме завдяки інтроспекції здобуємо відповідь не лише на запитання, яке специфічне значення містить конкретний конотаційний елемент, а й на запитання, чому така конотаційна риса можлива і яке її місце в цілісній понятійній моделі.

Саме питання про принциповість урахування в семантичному описі слова конкретного конотаційного компонента, а також про його місце в цілісній моделі значення стали підставою для формулювання правила взаємної мотивації (передбачуваності) семантичних рис. Основи його було представлено і протестовано в монографії про семантику кольорів у польській мові [33] і в кількох пізніших статтях [напр.: 33; 37]. Основним положенням є теза, що значеннєва модель слова не є випадковою конструкцією, у якій на основі кон'юнкції

поєднано мовно усталені риси (конотації) і до якої без шкоди для значення моделі можна ввести чергові конотаційні риси, слушно чи безпідставно виявлені в текстах. Це важливо у випадку найслабших конотацій, текстових, при яких найчастіше може відбуватися надінтерпретація, нічим не обґрунтовані асоціації тощо. Кожна конотаційна риса, зокрема текстова конотація, передбачувана всією цілісною моделлю в тому розумінні, що вона мотивована всіма іншими, звичайно, більш умовними, а тому простішими для виявлення елементами цілісного значення. Якщо така мотивація відсутня, відбувається або дезінтеграція значеннєвої структури, або гіпотетична конотація не має під собою ґрунту, є помилковою гіпотезою.

Проілюструємо це явище простим прикладом. Повну матеріальну базу містять згадані вище праці.

1. Усі можливі конотації слова *czerwonu* є похідними, трансформаціями семантичного ядра. За прийнятою віддавна традицією і дефініціями *czerwieni*, значення цього кольору модельоване через кров і вогонь: як і в інших європейських культурах *czerwonu* означає 'той, що має колір крові і/або вогню'. Семантичні конотації *krwi* і *ognia* розвиваються у двох основних, але аксіологічно відмінних напрямках. У випадку семантики *ognia* одним із них є загалом позитивно оцінюваний блок конотацій, конкретизованих у формі специфічних рис типу 'повнота життя', 'емоційне життя', 'добрі почуття', 'радість', засвідчені в загальній мові значною кількістю виразів, напр., *mieć ogniki w oczach*, *wysyłać komuś ogniste spojrzenia*, *ognisty tancerz* тощо. Майже ідентично виглядають конотації *krwi*, актуалізовані у висловлюваннях *człowiek z krwi i kości*, *krew nie woda*, *pełnokrwisty bohater*, *gorąca krew* тощо. Проте *krew* і *ogień* може відкривати також ряд негативних асоціацій: із кимось, хто вершить *krwawe rządy*, можна сказати, що має *krew na rękach*, *ta ręce zbroczone*, *splamione krwią*, зі злочином може теж пов'язуватись *krew przelana*, а *słońce* не тільки виступає джерелом тепла, а й *pali*, *parzy*, *piecze* (цей мотив, зрештою, використовують у сучасній рекламі деякої косметики, зокрема кремів для загару, які оберігають від опіків). Цього типу приклади обґрунтовують другий ряд конотацій *krwi* і *ognia*: негативних емоцій, зокрема 'муки' чи 'небезпеки'.

2. Принцип внутрішньої мотивації рис пов'язує конотацію слова з його значеннєвим центром. Однак це ж правило показує також зв'язки в межах самих конотацій, зокрема тоді, коли вони відрізняються

ступенем конкретизації або незначними значенневими відтінками. Наприклад, ми прийняли вище, що *czzerwieni* можна приписати загальну конотацію ‘добрих і інтенсивних почуттів’. Конкретні поетичні тексти розвивають її до ‘радості’ і ‘щастя’, виділяючи заразом причини емоцій чи обставини, які її супроводжують, напр., молодість, танець, свобода, аж до життя в широкому розумінні в опозиції до смерті.

Конотація ‘добрих і інтенсивних почуттів’ стає в текстах також вихідним пунктом для дещо відмінного конотаційного ряду. Якщо одним із найбільш виразних людських почуттів є кохання, то лише символ *czzerwonej róży* є показником саме такої конотації *czzerwieni*. Йдучи далі, конотація ‘кохання’ підлягає черговій деталізації, виділяючи один із елементів, фізичне бажання, пор. розмовне *czzerwone dzielnice w Amsterdamie* чи *okna za czerwonymi firankami* ‘будинки терпимості’.

Принцип внутрішньої мотивації (передбачуваності) семантичних рис, зокрема текстових конотацій у розширеній моделі значення, значною мірою обмежує довільність інтерпретації, яку спричиняє інтроспекція як інструмент дослідження [пор. 32; 36]. Цей принцип організує, узагальнює і внутрішньо впорядковує інформацію про мовно проінтерпретовані форми існування світу. Він логічно мотивує слабкі конотації, релевантність яких могла б бути піддана сумніву, оскільки вказує на їхнє місце у цілісній значенневій моделі слова. Цей принцип передбачає семантичну відкритість меж слова, оскільки текстові інтерпретації слабких конотацій, яких, як правило, не вдається помістити у закритому класі рис, обґрунтовуються в логічній моделі слова. Кожна гіпотетична конотаційна риса, якщо не вкладається в цій внутрішній мотивації поняття, є або семантичною надінтерпретацією, або, що, зокрема, можливе у випадку креативних поетичних текстів, – становить відбиття дуже індивідуалізованих, ідіолектних і мовно не передбачуваних асоціацій.

5. Профільовані конотації

До цього часу, пишучи про значення слова, я мовчки сприймав два його різні розуміння. З одного боку, йшлося про певну абстрактну цілісну модель об'єкта, дії, явища тощо, яку створює значеннєве ядро, а також зони системних і текстових конотацій. Ця модель має свою внутрішню логіку і структуру. Вона була результатом характер-

ного для певної мови й певної культури способу інтерпретації навколишнього світу. З іншого боку, конкретне вживання слова в тексті актуалізувало не цілісну модель, а лише її фрагмент. Якщо говорити про явище конотації, яке нас цікавить, то це була актуалізація конкретної конотації чи конотаційної доріжки. Ці два аспекти сприйняття та представлення значення – як абстракції і як текстової реалізації – є результатом двох різних процесів, які окреслюються однією назвою – профілювання. Інакше кажучи, у мові ми маємо справу з двома різними відмінностями профілювання: з профілюванням культурним і профілюванням текстотвірним [31].

Культурне профілювання ґрунтується на припущенні, що образ світу, відображений у мові, залежить від культурно зумовленого досвіду певної мовної спільноти. Серед значної кількості способів розуміння об'єктів, дій, ознак тощо мова впроваджує притаманний їй порядок і лад, завдяки чому певні форми існування світу носій конкретної культури і носій конкретної мови присвоюють собі як найбільш типові чи природні: “Потенційно в кожній мові можна виразити будь-яке значення, немає такої інтерпретації досвіду, яка б не узгоджувалася з якою-небудь мовою. Але є істотна різниця між тим, чого певна мова “не уможлиблює”, і тим, що ця мова підказує, полегшує, накидає. Є різниця між потенційною думкою і думкою “затвердженою” [28, 22]. У процесах культурного профілювання йдеться про омовлений, різною мірою конвенціалізований і повторюваний, модельований культурою і суспільним досвідом образ предмету, явища, дії тощо, а отже, культурно співвіднесений образ світу.

Культурне профілювання – це співвіднесена з конкретною мовою і в тій мові схвалена умовність певної частини необмеженого за своєю сутністю енциклопедичного знання. Це профілювання може практично виявитися на кожному рівні мовного опису: у граматичних структурах, відносно найслабше вивчених, у способах лексичного поширення цілих лексичних груп і мовних полів, у відношеннях у межах синонімічних рядів (різноманітні когнітивні профілі слів, які належать до тієї самої понятійної категорії, напр., *panienka*, *nastolatka*, *podfruwanjka* виділяють окремі ознаки поняття, але, водночас, притягують інші конотаційні ряди), чи, нарешті, – що нас зараз найбільше цікавить – у семантичній структурі слова, яка безпосередньо виявляє, яким способом носії певної мови інтерпретують світ або пов'язані з конкретним словом його фрагменти.

Текстотвірне профілювання звертається до культурно сформованого семантичного образу слова. Такий образ є вихідним пунктом для текстотвірних операцій, які виконуються в конкретному тексті чи висловлюванні. Ужите слово є вибором якоїсь частки з цілісної семантичної структури. Тому наскільки культурно профільоване значення є структурою ідеальною, абстрагованою з багатьох реальних контекстів і підданою інтроспекції дослідника, настільки наслідком текстотвірного профілювання є переміщення на перший план частини цієї структури, визнання її за найважливішу з огляду на мету чи наміри, які притаманні тексту. Виділеною може бути окрема конотаційна риса, але це може також бути цілий конотаційний ряд, цілий ланцюг конотацій, який містить спільну семантичну основу.

Колір *czzerwony* конотує 'кохання' як найбільш виразне позитивне почуття. Висування на перший план одного із фрагментів значеннєвої моделі слова не повинно, однак, означати елімінації інших часток моделі, у випадку *czerwieni* негативної конотації 'муки', 'загрози' чи навіть 'смерті'. Конотації "тла" чи "другого плану" можуть сигналізувати, і нерідко так і є, багатовимірність кохання: крім позитивних емоцій, які його супроводжують, у семантичному тлі слова постійно присутні компоненти негативні, які виражають побоювання втрати почуття, загрозу чи навіть смерть (пор. парадоксальне *umrzeć z miłości* на позначення великого, безмежного почуття). Обидві конотаційні лінії передбачає широке значення слова *czzerwony*. Текстотвірне профілювання, отже, не повинно полягати в простому автоматичному виборі одних семантичних елементів та елімінації всіх інших. Це динамічний процес, який постійно виконується знову, а внутрішню гру між семантичними компонентами, зокрема в креативних текстах, інколи важко передбачити.

Специфічним (особливим) випадком співіснування в тексті конотацій, які виявляють відмінні типи раціональності або навіть взаємно виключають одна одну, є різноманітна гра слів. Специфічним випадком співіснування в тексті конотацій, які виявляють відмінні типи раціональності чи навіть взаємно виключають одна одну, є різна гра слів. Іноді вона показує відносність мовних пізнавальних структур [25], а іноді можливість – можливість зовсім різних інтерпретацій того самого висловлювання. Смішну, але, з теоретичної точки зору, повчальну ілюстрацію одночасної появи протилежних конотацій стано-

вить приклад, наведений Т. Добжинською (1988). Як можна зрозуміти висловлювання *Jesteś dla mnie powietrzem?* Його багатозначність, абстрагуючись від лексичного значення слова, виникає внаслідок двох конотацій слова *powietrze*. З одного боку, (дуже) наївна фізика, яка говорить, що те, чого не видно, чого не можна почути, до чого не можна доторкнутись і под., не існує, дає змогу приписати слову конотацію 'малої вартості' чи 'неіснування'. З іншого боку, здоровий глузд говорить про необхідність повітря для того, щоб дихати і жити. Гра слів, яку містить у собі висловлювання, повинна вимагати двох зовсім відмінних інтерпретацій. Песимістична версія прочитання передбачає негативну оцінку ролі адресата цього висловлювання (= *Ти для мене ніщо*). Оптимістична версія веде до визнання адресата за когось важливого, необхідного для життя (= *Ти для мене – все*). Проте в обох випадках це тільки можливе прочитання. Навмисний парадокс із невідомим висновком.

Висновки. Розвиток семантичної теорії мови вимагає постановки все нових питань і пошуку все нових їх вирішень. Так і з теорією значеннєвої конотації. Останні її версії відійшли далеко від положень, запропонованих у працях Апресяна, Йорданської, Мельчука. Передусім було зруйновано бар'єр системності мови, який обмежував перспективи аналізу до процесів та явищ із великою мірою умовності і повторюваності. Семантична конотація стала також теорією операційною в тому розумінні, що вона звернулася до інтерпретації не тільки системи, а й тексту, зокрема тексту креативного, художнього. Поняття мовної креативності не можна точно описати без урахування конотації як елементу значення. Звичайно, це не означає, що теорія конотації більше вже не приховує в собі невідомого чи недомовок. Про деякі з них – може не прямо – згадувалося в цьому тексті. Проте, може, у цьому й полягає шанс для подальшого розвитку теорії, яка повинна враховувати наступні нові досягнення теорії мови. Це не означає, що теорія конотації не приховує в собі більше невідомих чи недомовок. Про деякі з них – може, не безпосередньо – згадувалося в цьому тексті.

Література

1. Apresjan Jurij D. Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka / Apresjan Jurij D. – Wrocław, 1980.
2. Bartmiński J. Styl potoczny / J. Bartmiński // Encyklopedia Kultury Polskiej XX wieku. Współczesny język polski. – Wrocław, 1993. – S. 115–134.

3. Bartmiński J. Definicja semantyczna : czego i dla kogo? / J. Bartmiński, R. Tokarski // O definicjach i definiowaniu. – Lublin, 1993. – S. 47–61.
4. Chlebda W. Słownik a “dwuoczne postrzeganie świata” / W. Chlebda // O definicjach i definiowaniu. – Lublin, 1993. – S. 195–205.
5. Chlewiński Zd. Umysł. Dynamiczna organizacja pojęć / Zd. Chlewiński. – Warszawa, 1999.
6. Cuyckens H. Towards a non-unified theory of word meaning / H. Cuyckens // Lexical Semantics. Papers from Parasession on Lexical Semantics. – Chicago, 1984. – S. 71–80.
7. Dobrzyńska T. Uwarunkowania kulturowe metafory / T. Dobrzyńska // Konotacja, op. cit. – 1988. – S. 155–168.
8. Filar D. Poetyckie kreacje cielesności w wybranych utworach poezji współczesnej / D. Filar // Kreowanie świata w tekstach. – Lublin, 1995. – S. 105–122.
9. Geeraertsa D. Co zawierają słowa: leksykologia / D. Geeraertsa, S. Grondelaers, R. Dirven, M. Verspoor // Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa. – Kraków, 2001. – S. 45–73.
10. Grzegorzczkova R. Teoretyczne i metodologiczne problemy w perspektywie tzw. kognitywnej teorii języka / R. Grzegorzczkova // Studia semantyczne. – Warszawa, 1993. – S. 9–22.
11. Grzegorzczkova R. Wprowadzenie do semantyki językoznawczej / R. Grzegorzczkova. – Warszawa, 2001.
12. Handke R. Styl artystyczny / R. Handke // Encyklopedia Kultury Polskiej XX wieku. Współczesny język polski. – Wrocław, 1993. – S. 135–145.
13. Hołówka T. Myślenie potoczne. Heterogeniczność zdrowego rozsądku / T. Hołówka. – Warszawa, 1986.
14. Huttenlocher J. Język a myślenie / J. Huttenlocher // Język w świetle nauki. – Warszawa, 1980. – S. 196–210.
15. Jordanskaja L. Konotacja w semantyce lingwistycznej i leksykografii / L. Jordanskaja, I. Mielczuk // Konotacja, op. cit. – 1988. – S. 9–34.
16. Kardela H. Analiza semantyczna wyrażenia języka naukowego / H. Kardela // O definicjach i definiowaniu. – Lublin, 1993. – S. 141–152.
17. Kępa D. Konotacje kulturowe i ich językowe realizacje (na przykładzie leksemu PTAK) / D. Kępa // Współczesna leksyka. – Łódź, 2001. – Cz. 1. – S. 130–148.
18. Kleiber G. Semantyka prototypu. Kategorie i znaczenie leksykalne / G. Kleiber. – Kraków, 2003.
19. Konotacja / pod red. J. Bartmińskiego. – Lublin, 1988.
20. Lehrer A. Prototype theory and its implications for lexical analysis / A. Lehrer // Meanings and Prototypes. Studies in linguistic categorization. – London ; New York, 1990. – S. 368–381.
21. Linde-Usiekniewicz J. Uwagi o pewnych niebezpieczeństwach związanych z kontrastywnym badaniem językowego obrazu świata / J. Linde-Usiekniewicz //

- Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. – Warszawa, 2003. – Cz. II. – S. 357–370.
22. Pajdzińska A. Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji / A. Pajdzińska. – Lublin, 1993.
 23. Pajdzińska A. Przejrzyście zatajone (poetyckie glosy do potocznej kategoryzacji świata) / A. Pajdzińska // *Językowa kategoryzacja świata*. – Lublin, 1996. – S. 149–165.
 24. Pajdzińska A. Semantyka CIEMNOŚCI w poezji Anny Kamieńskiej / A. Pajdzińska // *“Prace Filologiczne” XLIII*. – 1998. – S. 347–355.
 25. Pajdzińska A. Profilowanie a gra znaczeniami w tekście artystycznym / A. Pajdzińska, R. Tokarski // *Punkt widzenia w tekście i w dyskursie*. – Lublin, 2004. – S. 27–40.
 26. Piekarczyk D. Kwiaty we współczesnym językowym obrazie świata / D. Piekarczyk. – Lublin, 2004.
 27. Puzynina J. Słowo Norwida / J. Puzynina. – Wrocław, 1990.
 28. Sapir E. Kultura, język, osobowość. Wybrane eseje / E. Sapir. – Warszawa, 1978.
 29. Taylor J. Kategoryzacja w języku. Prototypy w teorii językoznawczej / J. Taylor. – Kraków, 2001.
 30. Tokarski R. Znaczenie słowa i jego modyfikacje w tekście / R. Tokarski. – Lublin, 1987.
 31. Tokarski R. Konotacja jako składnik treści słowa / R. Tokarski // *Konotacja*, op. cit. – 1988. – S. 35–54.
 32. Tokarski R. Introspekcja i dane językowe w semantycznej analizie tekstu poetyckiego / R. Tokarski // *“Annales” UMCS, sectio FF*. – Lublin, 1988. – VI. – S. 297–305.
 33. Tokarski R. Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie / R. Tokarski. – Lublin, 1995.
 34. Tokarski R. Językowy obraz świata a niektóre założenia kognitywizmu / R. Tokarski // *Etnolingwistyka*. – 9/10. – 1997. – S. 7–24.
 35. Tokarski R. Kulturowe i tekstotwórcze aspekty profilowania / R. Tokarski // *Profilowanie w języku i w tekście*. – Lublin, 1998. – S. 35–52.
 36. Tokarski R. Introspekcja w semantycznym opisie języka / R. Tokarski // *Współczesna leksyka*. – Łódź, 2001. – Cz. II. – S. 123–131.
 37. Tokarski R. Konotacja semantyczna – strukturalistyczna czy kognitywna? / R. Tokarski // *Językoznawstwo kognitywne III. Kognitywizmu w świetle innych teorii*. – Gdańsk, 2006. – S. 209–226.
 38. Trzebiński J. Twórczość a struktura pojęć / J. Trzebiński. – Warszawa, 1981.
 39. Wierzbicka A. Język – umysł – kultura / A. Wierzbicka. – Warszawa, 1993.
 40. Wysocka A. ZWIERZĘCIEM BYWAM BARDZO RZADKO. O roli konotacji słowa ZWIERZĘ w erotykach M. Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej, A. Świrszczyńskiej i H. Poświatowskiej / A. Wysocka // *Język polski. Współczesność – historia*. – Lublin, 2003. – IV. – S. 175–187.